
A BOSZNIAI HÁBORÚ HATÁSA TUZLA KANTON TÁRSADALMI – ETNIKAI VISZONYAIRA¹

HASANOVIC-KOLUTACZ ANDREA²

1. BEVEZETÉS

Jugoszlávia felbomlását a vegyes lakosságú Bosznia-Hercegovinában (a továbbiakban BiH) véres polgárháború (1992–1995), és kegyetlen etnikai tisztogatások kísérték. Habár különböző nemzetiségei és vallásfelekezetei – kisebb megszakításokkal – több évszázadon keresztül békésen éltek egymás mellett, az ország napjainkra mégis az etnikai konfliktusok és az embertelenség szimbólumává vált.

Jelenlegi formájában Bosznia-Hercegovina egy nagyon specifikus államalakulat, ahol a fennálló politikai helyzet szorongató és komplikált. A vérontást lezáró daytoni egyezmény (1995) nem hozott megoldást a térség problémáira, az aktuális szituációval egyik háborúzó fél sem elégedett.

Az ország egyik legszembetűnőbb jellemzője etnikai és vallási megosztottsága. Bosznia lakosságának nagy részét a három államalkotó nemzet – bosnyák, horvát, szerb – tagjai teszik ki, amelyek azonban önmagukban nem alkotnak többséget és ez számos feszültség forrása. A bosnyákok, horvátok, szerbek mellett 17 törvény által elismert kisebbség is él az országban, melyek pontos száma ismeretlen.

Az 1990-es évek elején zajló háborúnak számos hosszantartó, negatív következménye lett. Míg egyes kihatások szemmel láthatóak és statisztikailag is megerősítettek (pl. az elesettek/eltűntek, a belső és külső menekültek, a lerombolt lakóépületek száma, az anyagi–gazdasági veszteség mértéke, stb.), addig a következmények bizonyos típusát nem könnyű felismerni, de mindez nem jelenti azt, hogy nem is léteznek.

A háború legvégzetesebb eredménye a családok, a helyi közösségek, valamint az addig toleranciával és békés együttéléssel jellemezhető hagyományos társadalmi struktúra szétesése. Napjaink boszniai társadalmát a „másikkal”, „másilyennel” szembeni erős megosztottság és nagyfokú előítélet jellemzi. Az általános emberi jogok biztosítása és a negatív diszkrimináció elleni küzdelem az összes országos és helyi jogi dokumentumban prioritást élvez, a törvényekben foglaltak gyakorlatba történő átültetése azonban vontatottan halad, ezért az etnikai diszkrimináció kérdése még mindig aktuális az országban. A különböző etnikumok, kisebbségek, és a szociális értelemben vett marginál-

---

¹ A tanulmány a 61432 számú OTKA támogatásával készült

² Végzett doktorandusz, PTE Földtudományok Doktori Iskola. Témavezető: dr. M. Császár Zsuzsa, PhD, egyetemi docens. E-mail: kolutacz.andrea@pte.hu.

lis csoportok társadalmi kirekesztésének megszüntetése és a velük kapcsolatos negatív előítéletek visszaszorítása az eddigieknél nagyobb erőfeszítéseket kívánna. A háború utáni gazdasági-infrastrukturális helyreállítás a megoldandó társadalmi-politikai feladat könnyebbik részét jelenti, nehezebb viszont a különböző etnikumok, és általában az emberek közötti bizalom újjáépítése.

Tanulmányunkban a Bosznia-Hercegovina északkeleti országrészében található Tuzla kanton-ra vonatkozóan vizsgáljuk az 1992 és 1995 közötti háborút követő etnikai folyamatok/viszonyok alakulását, a témára vonatkozó dokumentumok és egy kérdőíves felmérés alapján.

2. AZ ETNIKAI EGYÜTTÉLÉSRE HATÓ TÉNYEZŐK

Mielőtt szűkebb értelemben vett témánkra rátérnénk, érdemes megvizsgálni az etnikai együttélés milyenségét alakító tényezőket. Az etnikai együttélés milyensége ugyanis nemcsak a „másikkal” kialakított emberi kapcsolatokat határozza meg, hanem az általános társadalmi fejlődést is befolyásolja.

Egy bosznia-hercegovinai független kutatócsoport 2003-ban országos kérdőíves felméréssel vizsgálta a lakosság államhoz fűződő viszonyát, valamint a különböző etnikumokkal kapcsolatos véleményformálását befolyásoló tényezőket (KUKIĆ, S. 2003.).³ A 10 kérdésből álló kérdőív kitöltésében 5895, 18 évesnél idősebb személy vett részt. A megkérdezettek 38%-a a Boszniai Szerb Köztársaságból (a továbbiakban RS), 62%-a a Bosnyák–Horvát Föderációból (a továbbiakban FBiH) származott. A válaszadók 39%-a bosnyák, 24%-a horvát, 34%-a szerb, 3%-a egyéb nemzetiségű volt. A kapott eredmények nemcsak a vizsgálatban szereplők személyes viszonyát tárják fel a sajátjuktól eltérő nemzetiségűekkel és magával az állammal kapcsolatban, hanem a közvetlen környezetükben uralkodó általános társadalmi légkör mutatói is.

Nyolc évvel a háború után a válaszadók többsége nem tekintett BiH-ra demokratikus országnak. 36%-uk szerint az állam semmilyen szempontból sem nevezhető demokratikusnak, 43% „többé-kevésbé”, és csupán 12% tartotta Boszniát demokratikus országnak. A felmérésből az is kiderült, hogy a válaszadók kétharmada, amennyiben lehetősége lenne rá, ideiglenesen, vagy hosszantartóan szívesen külföldre vándorolna, hogy ott keressen magának jobb életkörülményeket, míg 25%-uk akkor sem hagyná el a szülőföldjét, ha módjában állna. Az inkább a maradást választók körében az idősebb és a kevésbé iskolázott korosztály tagjai, míg a kivándorlás mellett voksolók között a fiatalabb (35 évesig), iskolázottabb populáció tagjai voltak többségben.

³ A „Hogyan egyesíteni és hogyan integrálni Bosznia-Hercegovinát Európába?” (*Kako integrirati BiH, kako integrirati BiH u Evropu?*) projekt keretében felvett kérdőívet a „Tuzlai Polgári Fórum”, a livnoi „Polgári Együttműködési Centrum”, a „hCa Tuzla” és „hCa Banja Luka” civil szervezetek realizálták.

A kutatók azt is vizsgálták, hogy a válaszadók mennyire érzik Bosznia-Hercegovinát sajátjuknak. Az országban létező kettős állampolgárság intézménye a horvát és szerb lakosok számára lehetővé teszi, hogy a bosznia-hercegovinai mellett a horvát, vagy szerb állampolgárságot is felvegyék. A kérdezők arra voltak kíváncsiak, hogy amennyiben a kettős állampolgársággal rendelkező adatközlők egy nap választani kényszerülnének a bosznia-hercegovinai és az egyéb állampolgárságuk között, melyiket tartanák meg? A válaszadók 35%-a saját bevallása szerint nincs abban a helyzetben, hogy két állampolgárság közül kellene választania. Ezek a válaszadók főként bosnyák nemzetiségűek voltak. A megkérdezettek 21%-a annak az államnak az állampolgárságát preferálja, amelyben él, azaz a bosznia-hercegovinait, míg 10%-uk a másik állampolgárság megtartása érdekében szívesen megválna attól. Az adatközlők 34%-a viszont nem tudja, mit tenne ebben a helyzetben, melyik meglévő állampolgárságának megtartását választaná. A kérdőívől kiderül, hogy a RS-ban a Bosznia-Hercegovinához, mint szülőföldre való kötődés jelentősen kisebb, mint a FBiH területén, vagy országos szinten. A „bosznia-hercegovinai állampolgárság megtartása“ válaszlehetőséget jelölők többsége (42%) a FBiH-ból, egynegyedük (24%) a RS-ból származott.

A boszniai lakosság körében jelentős mértékben uralkodik az a meggyőződés, mely szerint olyan államban élnek, amelyben bizonyos etnikai közösségek privilegizáltak. A megkérdezettek 23%-a szerint a többi nemzetiséghez képest a bosnyákok jobb helyzetben vannak. Ez a vélemény mindkét entitásra jellemző, de mindenekelőtt a RS-ban hangsúlyos. A válaszadók 10%-a szerint viszont a BiH-ban élő etnikumok közül a szerbek vannak a legjobb helyzetben. A FBiH-ban kétszer több adatközlő gondolkodott így, mint a RS-ban. A horvátokat a válaszadók mindössze 9%-a tartotta kivételezettnek. A RS-ban ez az arány is alacsonyabb volt, mint a FBiH-ban. A válaszadók egynegyede nemzetiség konkrét megnevezése nélkül gondolta úgy, hogy a többiekhez képest egyes etnikai csoportok jobb helyzetben vannak. Ez a vélemény a RS területén valamivel hangsúlyosabb, mint a FBiH-ban. A megkérdezettek egyharmada viszont úgy véli, hogy a boszniai államalkotó nemzetek azonos helyzetben vannak, egyik sem emelkedik a másik fölé. Érdekes, hogy ez a vélemény ugyancsak a RS területén uralkodik inkább, mintsem a FBiH-ban.

A jövőtől való félelem a boszniai állampolgárok életében a mai napig jelen van. A kérdőív felvételének időpontjában a válaszadók 23%-a vélte úgy, hogy amennyiben a nemzetközi szervezetek és fegyveres erők elhagynák BiH területét, a háborús konfliktus jó eséllyel éledne újjá. 36%-uk szerint azonban minderre az esély csak nagyon kicsi. Az újjabb háború kirobbanásától való félelem a RS területén valamivel nagyobb, mint a FBiH-ban. Bosznia-Hercegovina demilitarizációját a válaszadók 66%-a támogatná, mindkét entitásban körülbelül azonos arányban. Az adatközlők többsége a feltétel nélküli fegyveres leszerelés mellett foglalt állást, 13%-uk viszont csak abban az esetben engedné, ha a demilitarizáció BiH nyugati és keleti szomszédainál is megtörténne.

Az állami intézményekkel kapcsolatban a felmérésben résztvevők bizalmatlanságukat fejezték ki. A 2003-ban hatalmon lévő kormánynak az 1-től 5-ig terjedő skálán az adatközlők 50%-a 0-át és 1-et adott, míg 4 és 5 között összesen 11%-uk választott. Ennél a kérdésnél az entitások közötti különbség nem volt számottevő. A BiH-ban fellelhető egyházak sem élveznek nagyobb bizalmat a lakosság részéről, noha az ő helyzetük valamivel jobb, mint a vizsgált állami szervek (bíróóságok, rendőrség, az entitások kormányai, minisztertanács, parlament, állami közszolgálati média, az entitások televíziói, Főmegbízotti Hivatal). A vallási intézményekkel kapcsolatos kritikus hozzáállás a RS területén valamivel erősebb (39%), mint a FBiH-ban (30%). A kérdőívben az is kiderült, hogy a boszniai polgároknak nagyobb bizalmuk van a nemzetközi szervezetek intézményeiben, mint azokban, amelyek megválasztásában választópolgárként tevékenyen részt vesznek. Például a Boszniai Főmegbízotti Hivatallal (OHR) kapcsolatban az 1-től 5-ig terjedő skálán a válaszadók 38%-a 0 és 1, 35%-a 2 és 3, 27%-a 4 és 5 közötti értéket jelölt. A Hivatallal kapcsolatos ellenérzés a RS területén valamivel nagyobb volt (45%), mint a FBiH-ban (34%). Ennek oka – a RS elszakadását célzó, periodikusan visszatérő szándékok ismeretében – nagy valószínűséggel a mindenkori főmegbízottnak az ország újraegyesítésére tett erőfeszítéseiben jelölhető meg.

A fentiek után nem meglepő, hogy a boszniai lakosság többsége nem hisz abban, hogy Bosznia-Hercegovina záros határidőn belül az EU egyenrangú partnerévé válhat. A megkérdezettek egyharmada az elkövetkező 5–10, egynegyedük 15–20 éven belül várja az ország EU csatlakozását. 15%-uk szerint azonban BiH sosem lesz a nemzetközi közösség tagja (KUKIĆ, S. 2003.).

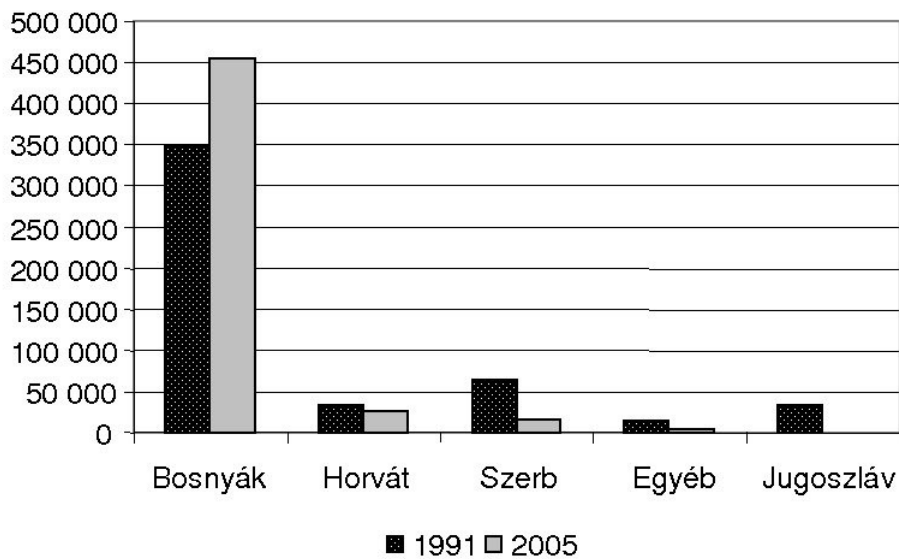
3. AZ ETNIKAI EGYÜTTÉLÉS POZITÍV PÉLDÁJA – TUZLA KANTON

3.1. A vizsgált terület bemutatása

A mai Tuzla kanton (a továbbiakban TK) területén az 1991-es népszámlálás idején közel félmillió lakos élt. A háború előtti népesség csaknem háromnegyedét (70%) a muzulmán vallású bosnyákok tették ki, emellett 23% volt a nem bosnyák nemzetiségűek (horvát, szerb, egyéb) és 7% a jugoszlávok aránya. A háború során lezajlott etnikai változások következtében mára a kanton lakosságának túlnyomó többségét a bosnyákok adják (90%), őket nagyságrendben a horvátok (5%), a szerb-

bek (3%), és az egyéb nemzetiségűek (2%) követik (HASKOVIĆ, R. 2000). A helyi etnikumok közül a szerbek nagyobb (13-ról 3%-ra), a horvátok kisebb (7-ről 5%-ra) számaránycsökkenést szenvedtek el (1. ábra).

1. ábra. Tuzla kanton nemzetiségi összetételében bekövetkezett változások 1991 és 2005 között (fő)

Forrás: Izveštaj o evidentiranim potencijalnim korisnicima pomoći za obnovu i povratku u BiH, Sarajevo 2005. alapján saját szerk. 2009.

A boszniai háborút a nagy emberveszteség mellett a nem kívánt lakosság szisztematikus száműzése jellemezte. A kényszerű migráció az ország több tartományában az etnikai összetétel megváltozását eredményezte (REMÉNYI P. 2009). Ez a folyamat nem hagyta érintetlenül a tuzlai régiót sem – a legtöbb belső menekültet⁴ itt regisztrálták.

⁴ A boszniai menekültügyi nyilvántartások három kategóriával dolgoznak: a *menekülteknek* (*izbjeglice*) nevezett személyek jelenlegi tartózkodási helye BiH-án kívül van; a *költözésre kényszerült személyek*, vagy *belső menekültek* (*rusejano lice*) országon belüli tartózkodási helye különbözik attól az opcinától, ahová vissza szeretnének térni, illetve esetleg abban az opcinában tartózkodnak, ahol a háború előtt is éltek, de különböző okok miatt (megrongálódott az épület, vagy illegális lakásfoglalás) nem áll módjukban visszatérni a háború előtti lakcímükre; a *visszatérteknek*, vagy *visszatelepülteknek* (*povratnik*) nevezett személyek sikeres visszaköltözést hajtottak végre háború előtti lakhelyükre.

A háború befejezésekor körülbelül 150 000 belső menekült tartózkodott Tuzla kantonban, a legtöbben a Boszniai Szerb Köztársaságból érkeztek. A migrációs hullám főként a kanton urbánus központjait érintette. 1997 végén a kantonban jelenlévő lakosság (614 687 fő) 76%-a helyi lakos, 24%-a pedig belső menekült volt (Đozić, A. 2003). Ez utóbbiak száma 2009 őszére 17 000-re csökkent, ami a terület lakosságának már csak 3%-át jelentette⁵.

Tuzla kanton őshonos lakossága relatíve békés tudott maradni a három etnikum véres háborújában, jelentősebb atrocitások nem történtek az itt élő bosnyákok, horvátok és szerbek között. A helyi pravoszlávok többsége lojális maradt szülőföldje iránt, BiH más etnikailag kevert nagyvárosaihoz képest (pl. Szarajevó, Mosztár) nem történt körükben tömeges kiköltözés, sokan közülük a terület védelmében is részt vettek. A kiköltözés mellett döntők főként a – boszniai és szerbiai – világi és egyházi szerb vezetők háborús retorikájának hatására hagyták el a tuzlai régiót.

A napjainkban is zajló kétirányú visszatelepülési folyamat ellenére, még közel sem állt helyre Tuzla kanton lakosságának háború előtti etnikai összetétele – és nagy valószínűség szerint nem is fog már.

A kantonban élő bosnyákok száma 1991 és 2005 között 20%-kal növekedett, ennek okait a következőképpen lehet meghatározni:

- a háború során szinte kizárólag bosnyákok menekültek a kantonba, és nagy részük tartósan meg is telepedett itt,
- a nem bosnyák etnikum egy része kiköltözött a kantonból (kb. 80 000-en, főként szerbek),
- a kantonba visszatelepülők között a bosnyákok számaránya a legmagasabb.

2005-ig 14 113-an költöztek vissza TK-ba, a visszatelepülők 79%-a szerb, 21%-a horvát nemzetiségű volt. A szerb visszatelepülés főként a kanton RS-val határos területeire irányul. A kantonba irányuló kisebbségi visszatelepülés iránt azonban egyre csökken az érdeklődés, melyet a kantonban zajló nemzetiségi folyamatok sem ösztönöznek.

Tuzla kantont és Tuzla városát BiH egyik legtoleránsabb és legpolgáribb régiójaként tartják számon, azonban itt is tapasztalható a többségi etnikum politikai és hatalmi dominanciája. Amíg a RS-ban a bosnyákokat és a horvátokat diszkriminálják, addig a FBiH-ban a szerbek jogait rövidítik meg. Nincs ez másképp a vizsgált régióban sem. A szerbek képviselete az állami szervek és cégek vezetőségeiben elenyésző. Tuzla város kivételével még nyomuk sincs az államigazgatási szektorban. A TK közgyűlésének adminisztrációjában dolgozó 28 személy közül 2007-ben például 25 volt bosnyák, 2 horvát és 1 szerb nemzetiségű. A helyi horvátok sincsenek a szerbekenél jobb helyzetben. A

---

⁵ Tuzla kanton Felújítási Fejlesztési és Menekültügyi Minisztériumának adata – <http://www.rtvslon.ba/>.

Tudományos Kulturális és Sportminisztériumban például a dolgozók 88%-a bosnyák nemzetiségű, míg a vezető testületekben ez az arány még magasabb (95%). Az említett minisztériumban a horvátoknak nincs egyetlen felelős beosztású képviselője sem, holott ezen államigazgatási szervben keresztül realizálódnak az alapvető nemzetiségi érdekek (pl. iskolaügy, nyelv, nemzeti identitásőrzés, stb.). Tuzla kanton egyéb közigazgatási hivatalaiban is elhanyagolható számú horvát dolgozik (IVANOVIĆ, N. J. 2005).

A helyi kisebbségi visszatelepülési folyamatot koordináló szervek legfontosabb teendője a lerombolt lakóépületek rekonstruálásának felgyorsítása a visszatérések szempontjából preferált területekre összpontosítva. A többségi etnikum dominanciája azonban itt is érvényesül. Felújítanak például 100, bosnyák tulajdonban lévő házat, míg a kisebbségi etnikumok számára egyet sem, vagy az ő ingatlanjaikat egyszerűen hagyják tönkremenni (RADAŠ, N. 2002).

A háború előtti lakóhelyre történő (kisebbségi) visszatelepülés fenntarthatósága szempontjából elengedhetetlen a visszatérők hosszú távú életperspektíváinak javítása. A Tuzla kantonba irányuló, egyre csökkenő horvát és szerb visszatérés okaiként jelölhetők meg az ideiglenes tartózkodási helyen talált kedvezőbb életfeltételek – sokan időközben családot alapítottak, megfelelő munkahellyel rendelkeznek. A Tuzla kantonból származó horvátok és szerbek nagy része eladja éppen visszaszerzett ingatlanát, és a szomszédos Horvátországban, Szerbiában, vagy BiH horvát és szerb többségű országrészén lévő ideiglenes lakóhelyén marad (esetleg költözik), ezzel is erősítve a kantonban zajló etnikai homogenizációt.

A Tuzla kantonban élő klasszikus értelemben vett kisebbségek összetételét és pontos számát nem ismerjük. Mindez azért van így, mert – a diszkriminációt elkerülendő – ezek a személyek a hivatalos statisztikákban nemigen jelennek meg kisebbségiként, hanem a valós etnikai hovatartozás elismerése helyett sokszor inkább a többségi etnikumhoz tartozóknak vallják magukat. A kantonban nincs külön kisebbségi oktatási program, az összes nemzetiség a többségben lévő etnikum (bosnyák) tanterve szerint tanul. Ez alól kivételt csak a horvátok ferences rendi gimnáziuma képez.

A helyi kisebbségek közül a legtöbb problémával a roma populáció terhelt. Tuzla kanton területén körülbelül 15 000 roma él. Nemhivatalos források szerint a romák 0,1%-a bír munkahellyel, ezen kívül hárman rendelkeznek felsőfokú, 100-an középfokú végzettséggel. TK oktatási minisztériumában egy a romák ügyével foglalkozó tisztviselőt is alkalmaznak, akinek elsődleges feladata elősegíteni, hogy minél több roma származású gyermek vegyen részt (mindenekelőtt) az általános iskolai képzésben és tovább. Gondot okoz azonban, hogy a boszniai iskolák nincsenek kellőképp felkészülve arra, hogyan kerüljék el a roma gyerekek megalázását, provokálását és diszkriminálását a más etnikumhoz tartozó gyerekek, szülők, de gyakran maguk a tanárok részéről is. A sorozatos megkülönböztetés következményeként a roma tanulók rendszerint maguktól abba-/elhagyják az iskolát.

A fenti negatívumok ellenére a Tuzla kantonban fellelhető etnikumok közötti viszony BiH más országrészeihez képest – pl. Drina-mente, Szarajevó, Mosztár, Stolac, Široki Brijeg, stb. – jobbnak, konfliktus-mentesebbnek tekinthető. Az említett helyeken gyakrabban felszínre kerülő etnikai-vallási megkülönböztetést a vezető nacionalista pártok működése, és az általuk teremtett politikai légkör is táplálja. Ezek a pártok kizárólag saját etnikumuk érdekeit képviselik, és semmit sem tesznek a különböző nemzetiségek és vallási felekezetek közti tolerancia kiépítéséért – ehelyett az etnikai homogenizáció védelmezésével a „másiktól” való félelmet táplálják. A Tuzla kantonban uralkodó pártokra azonban kevésbé jellemző az ilyen jellegű hozzáállás. Az 1991-es választásokon például Tuzla volt az egyetlen város Bosznia-Hercegovinában, ahol nem a nacionalista pártok, hanem a szavazatok 68%-ának megszerzésével az ún. „antinacionalista blokk” győzedelmeskedett. Mindezért Tuzla a helyi és a külföldi média/közvélemény szemében a tolerancia szimbólumává vált, mely pozícióját a mai napig tartja. A kantonra politikai–gazdasági–kulturális szempontból kisugárzó hatással bíró központban a háború utáni periódusban is a 1990-es évek első demokratikus választása után hatalomra kerülő multietnikus szavazóbázist maga mögött tudó SDP (Szociáldemokrata Párt) maradt hatalmon. A kantonban meglévő pozitívabb etnikai viszonyokat magyarázhatja, hogy a Tuzlában kötött házasságok 25%-a etnikailag vegyes (KAHROVIĆ, S. 2007), illetve, hogy az országos politika szintjén gerjesztett sokszor mesterséges ellenségeskedés és a lokális mindennapi élet gyakorlata élesen elválik egymástól.

A nemzetiségekkel kapcsolatos bánásmódban 2009 őszén pozitív változás állt be Tuzla kantonban. A helyi kormányzat ekkor fogadta el a nemzetiségi kisebbségek jogait védő törvénytervezetet (*Prijedlog zakona o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina u Tuzlanskom kantonu*), ezzel a kantonok közül a tuzlai lett az első, amely ilyen jellegű jogszabállyal bír. A jogszabály megerősítette például, hogy minden romának jogában áll az állami hivatalokban és más közintézményekben elhelyezkedni/hivatalt vállalni, úgy, hogy minden 20 alkalmazottra jusson egy roma származású egyén. Emellett a kisebbségek számára biztosítja a szabad szervezkedés és a békés gyülekezés jogát a saját identitásuk megőrzése, illetve a kulturális, vallási, oktatási, szociális, gazdasági és politikai szabadságuk, érdekeik, szükségük kifejezése és védelme érdekében.

3.2. A kérdőíves felmérés eredményei

2007 végén⁶ *kérdőíves vizsgálatot* végeztünk a Tuzlai Tudományegyetemen, melynek során az egyetemi hallgatóknak a helyi etnikumok együttéléséről alkotott véleményét kívántuk feltérképezni. Lekérdezésünk egy tágabb analízis részét képezi, melynek célja feltárni az 1992-1995-ös háború befejezését Tuzla kanton társadalmi-etnikai viszonyaira.

Az adatközlők kiválasztása során igyekeztünk egy olyan csoportot találni (*mintavétel*), melyben mindhárom, a kantonban számbeli többséget képező etnikum (bosnyák, horvát, szerb) képviselve van. Választásunk a tuzlai egyetemistákra esett, akik leendő véleményformáló értelmiségiként később a régió politikai, gazdasági, kulturális életének meghatározó személyiségeivé és alakítóivá válhatnak, ezért nem mindegy, hogy hogyan gondolkodnak a bosznia-hercegovinai etnikumok háború során betöltött szerepéről, békeidőben zajló egymás mellett éléséről. Az egyetemisták tanulmányaik ideje alatt tradicionális környezetükből kilépve különféle szellemi irányzatokkal találkoznak, műveltségre tesznek szert, ezért talán könnyebben felül tudnak kerekedni az idősebb generációkat megosztó konfliktusokon, és képessé válnak más szemszögből is a társadalmi-etnikai problémák felé közelíteni.

A kérdőív felvételét megelőző többszöri terepfelmérésből/információszerzésből kiderült, hogy a választott célcsoport nyitott, készséges, együttműködő, így a felmérés a körükben elvégezhető. A vizsgálat során véletlenszerű mintavétellel a kanton egyetlen állami egyetemének Bölcsészettudományi Karára járó hallgatóit kérdeztük le, ezáltal egy viszonylag homogén körben felvett információbázishoz jutottunk (*1. táblázat*). A lekérdezés során 600 kérdőívet vettünk fel, melyből 581 volt a vizsgálat szempontjából használható.

---

⁶ A kérdőívek felvételének időpontja: 2007. november 26. – december 1.

1. táblázat: A kérdőíves felmérésben résztvevő egyetemisták szakok és évfolyamok szerinti megoszlása (fő)

		I.	II.	III.	IV.	Összes
		évfolyam				
Szak	Pedagógia-pszichológia	30	70	101	3	204
	Bosnyák nyelv és irodalom	-	-	40	1	41
	Tanítóképző	1	20	-	-	21
	Szociális munkás	-	-	29	53	82
	Német nyelv és irodalom	34	1	-	23	58
	Történelem	48	19	35	1	103
	Angol nyelv és irodalom	23	-	-	13	36
	Újságírói	31	-	-	5	36
	Összesen	167	110	205	99	581

Forrás: A kérdőívek alapján saját szerk. 2009.

A kérdőív összesen 19 kérdést tartalmazott, melyek az alábbi témák szerint csoportosíthatók:

1. Személyi adatlap – az adatközlőkre vonatkozó személyes adatok (nem, életkor, szak, évfolyam, szülők végzettsége, lakóhely, etnikai-vallási hovatartozás).
2. Asszociációs kérdés – ennek során a Bosznia-Hercegovinában élő 4 legnépesebb etnikumról (bosnyák, horvát, szerb, roma) az egyetemisták fejében élő képet vizsgáltuk.
3. Az adatközlőnek a sajátjától eltérő etnikumokhoz fűződő viszonya – van-e kapcsolata más nemzetiségűekkel, milyen a kapcsolat jellege, intenzitása, létesítene-e a jövőben a „másikkal” meghatározott (családi, baráti, üzleti, stb.) kapcsolatot?
4. Az 1992-1995-ös háború befolyása a kérdőívben résztvevők életére, illetve a környezetében élő társadalmi csoportokról, nemzetiségekről alkotott véleményformálásra.
5. A kantonközpont (Tuzla) etnikai viszonyainak megítélése, értékelése.
6. Az általános emberi jogok állapotának felmérése a kantonban – a különböző nemzetiségek számára biztosított jogok és oktatási lehetőségek mértéke.

7. Az egyetemisták társadalmi aktivitásának felmérése – a felsőfokú tanulmányok motivációi, azok finanszírozásának kérdése, egyetemi hallgatói szerveződések, civil szervezeti tagság mértéke.

A továbbiakban a megkérdezettek személyes adatainak bemutatása után a témánk szempontjából releváns kérdéseket elemezzük, tehát arra keresünk választ, hogy a kantonban élő fiatalok hogyan gondolkodnak a térségben élő különböző etnikumokról, miként viszonyulnak hozzájuk, illetve hogyan alakul az etnikai együttélés a háborút követő évtizedben. (Mivel a vizsgált kantonban a bosnyákok 90%-os többséget alkotnak, a továbbiakban az ő válaszaikat mutatjuk be elsősorban.)

A felmérésben résztvevő egyetemisták átlagos életkora 21,2 év. A válaszadók fele 21 évnél fiatalabb, a másik fele pedig ennél idősebb. Az adatközlők 71%-a nő, 29%-a férfi.

A felmérésben résztvevők 89%-a bosnyák, 9%-a horvát, 2%-a szerb, 1%-a egyéb nemzetiségű. Négy válaszadó „bosznac”-ként határozta meg magát, egy fő szerbnek és horvátnak egyszerre, egy válaszadó albánnak, egy pedig jugoszlávnak vallotta magát. Egy válaszadó a „nem válaszol”, míg heten a „nem tudja” opciót jelölték meg. Három fő az egyéb kategóriát választotta úgy, hogy nem nevezte meg konkrétan, melyik nemzetiséghez tartozónak vallja magát. A mintába kerülők néhány százalékos eltéréssel a kanton etnikai megoszlását reprezentálják.

A válaszok alapján az adatközlők 2%-a ateista, 10%-a római katolikus, 86%-a muzulmán, 2%-a pravoszláv vallású. A bosnyák nemzetiség és a muzulmán vallás közötti 3%-os eltérés abból adódik, hogy volt olyan válaszadó, aki katolikus vallású bosnyákként határozta meg magát. Egy válaszadó a római katolikus és a muzulmán kategóriát szimultán jelölte meg. Egy fő a „nem tudja”, hét pedig a „nem válaszol” lehetőséget választotta. A nem konkrét „egyéb” kategóriát ketten jelölték meg. Öt fő szintén az „egyéb” választ jelölte, de konkretizálta is: egy fő a „bosnyák-szerb vegyes házasság”, egy a „zsidó”, egy a „protestáns”, egy az „agnosztikus” választ adta. Egy válaszadó a „vallási hovatartozás nélkül” megjelölést használta. A válaszadók nemzetiségi és vallási hovatartozásának összefüggéseit a 2. táblázat mutatja.

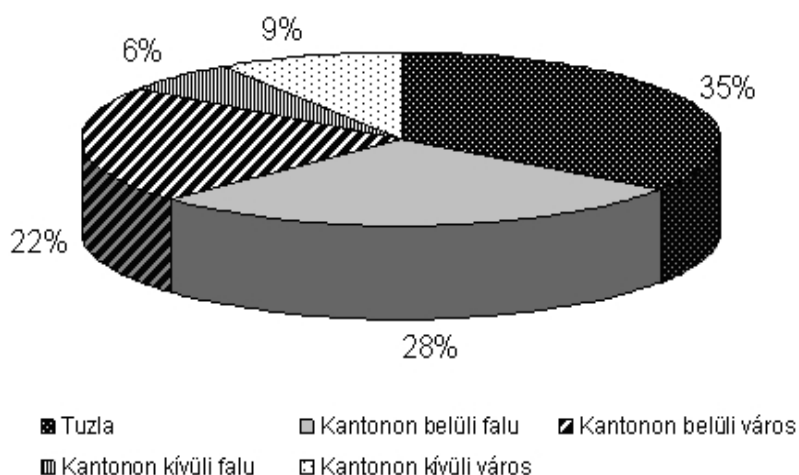
2. táblázat: A kérdőíves felmérésben résztvevő egyetemisták összesített etnikai és vallási megoszlása (fő)

Vallás	Nemzetiség			
	Bosnyák	Horvát	Szerb	Összesen
Ateista	8	2	–	10
Muzulmán	483	–	–	483
Pravoszláv	–	–	13	13
Római katolikus	3	48	1	52
Összesen:	494	50	12	556

Forrás: A kérdőívek alapján saját szerk. 2009.

A kérdőíves vizsgálatban résztvevő egyetemisták több mint négyötöde (85%) Tuzla kanton valamely opcinájából, 15%-a kantonon kívüli településekről érkezett. Az adatközlők 34%-a rurális, 76%-a városi területekről/környezetből származik. A bosnyákok több mint fele (58%) kantonon belüli városból, 33%-a faluról érkezett. 11%-uk a kantonon kívül bír állandó lakhellyel. A megkérdezett horvátok többsége is – 61% (ebből 48% városból, 23% faluról) – Tuzla kantonból származik. A szerbek 75%-a kantonon kívüli területekről érkezett, 25%-uk a kanton városi területein él. Az egyéb nemzetiségűek 80%-a a kanton városaiban, míg fennmaradó részük a kantonon kívül rendelkezik lakóhellyel. Érdekes, hogy erre a kérdésre az összes megkérdezett válaszolt. A válaszadók lakóhely szerinti megoszlását a 2. ábra mutatja.

2. ábra. A válaszadók lakóhely szerinti megoszlása

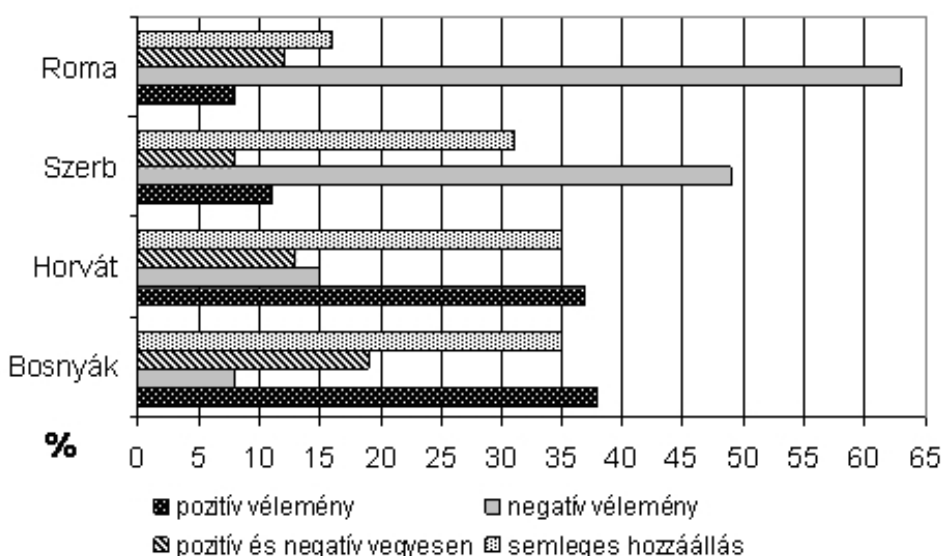

Forrás: A kérdőívek alapján saját szerk. 2009.

A „Mi jut eszébe először, amikor az alább felsorolt nemzetiségekre (bosnyák, horvát, szerb, roma) gondol?” asszociációs jellegű kérdésre adott feleleteket a következő kategóriák szerint csoportosítottuk: pozitív vélemény, negatív vélemény, pozitív és negatív vélemény vegyesen, semleges hozzáállás. Általánosságban elmondható, hogy a válaszadók a saját etnikumuk kapcsán mindig elfogadóbbak, mint a többiekkel szemben, illetve az összes nem roma nemzetiségű a romákkal szemben inkább elutasító, mint elfogadó.

E kérdés során a bosnyákok közel azonos mértékben ítélték meg magukat pozitívan (38%), illetve semleges (35%). A bosnyákok a horvátokkal szemben elfogadóbbak (pozitív vélemény – 37%, negatív vélemény – 15%, semleges – 35%) a szerbek (pozitív vélemény – 11%, negatív vélemény – 49%, semleges – 31%) és a romák (pozitív vélemény – 8%, negatív vélemény – 63%, semleges – 16%) kapcsán viszont nagymértékben elutasítók (3. ábra).

3. ábra. A bosnyák válaszadók önmagukról és a többi etnikumról alkotott véleménye (%)

Forrás: A kérdőívek alapján saját szerk. 2009.

Egy 21 éves tuzlai muzulmán bosnyák adatközlő a következőképp válaszolt a fenti kérdésre: „A bosnyákok nemzeti öntudata fejletlen. Sajnos túlságosan készek elfogadni a más vallásúakat, és gyakran jobban tisztelik őket, mint saját magukat. A bosnyákok nagyon naivak, és mondhatni ostobák, amiért végtelenül toleránsak, és nem látják a szerbek, horvátok negatív jellemvonásait. Bosznia-Hercegovinában egyedül csak ők állnak ki a „barátság-egység” jelszava mellett. A horvátok céljait rendkívül ravasz módon valósítják meg, nagyon műveltek és iskolázottak, ezért nehezen átláthatók a valós szándékaik. A szerbek nacionalisták, csak a saját személyes érdekeiket nézik, melyek megvalósításakor nem válogatnak az eszközökben. Imádják saját nemzetüket, és szeretik felnagyítva dicsérni azokat, akik valamilyen sikeresek. Nyíltan beszélnek arról, hogy mennyire gyűlölik a más vallásúakat.” Egy 20 éves turizmus (Tuzla kanton) muzulmán bosnyák lány sincs jobb véleménnyel a szerbekről: „Nem teszek különbséget a nemzetiségek között. Mind emberek vagyunk, csak a szerbekben kevésbé, illetve szinte egyáltalán nem bízom. Ők javíthatatlanok.”

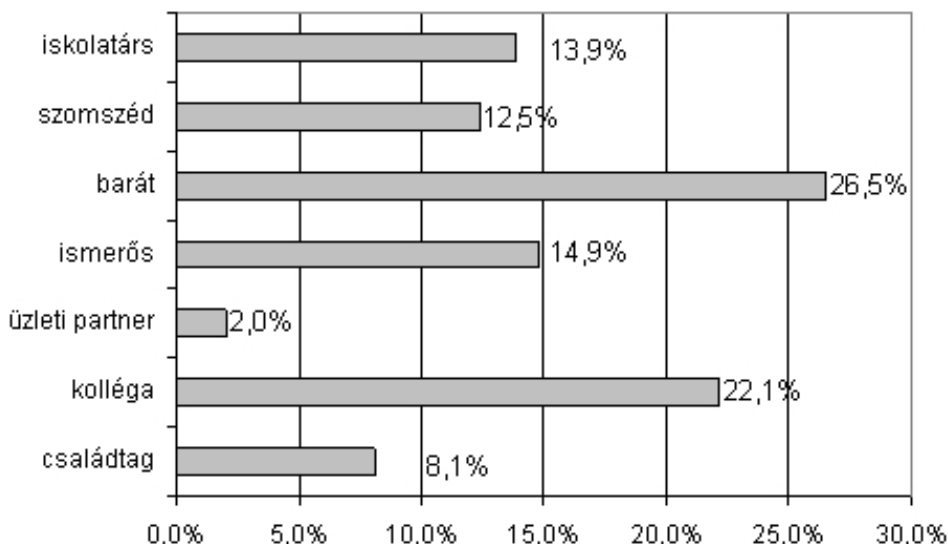
E kérdés kapcsán a horvát adatközlők magukat 50%-ban pozitívan, 34%-ban semlegesén ítélték meg. A bosnyákokról alkotott véleményük – közel ugyanolyan arányban – egyszerre pozitív (44%) és semleges (47%), negatívan egy válaszadó sem nyilatkozott róluk. A szerbekkel kapcsolatban már vegyesebb érzelmek uralkodnak a körükben (pozitív vélemény – 32%, negatív vélemény – 18%, semleges – 38%). A romák kapcsán – a bosnyák adatközlőkhöz hasonlóan – a horvátok is inkább elutasítók, mint elfogadók (pozitív vélemény – 18%, negatív vélemény – 41%, pozitív és negatív vegyesen – 24%).

A szerb válaszadók 22%-a pozitívan, 11%-a negatívan, 56%-a semlegesén nyilatkozott a saját etnikumáról. A bosnyákokról alkotott véleményük inkább semleges (67%), mint pozitív (33%). Érdekes, hogy a horvátokhoz hasonlóan egyetlen szerb válaszadó sem nyilatkozott a bosnyákokról negatívan. A horvátokkal kapcsolatban ugyanolyan mértékben uralkodik a pozitív és a vegyes hozzáállás (11%), de a legmeghatározóbb a semleges attitűd (78%). A romák kapcsán a szerbek is elutasítók (negatív vélemény – 33%, pozitív és negatív vegyesen – 44%, semleges vélemény – 22%), pozitív véleményt egyetlen szerb adatközlő sem fogalmazott meg velük kapcsolatban.

A válaszadók 94%-ának van, 6%-ának nincs kapcsolata a saját etnikumán kívül más nemzeti-ségűekkel. A kapcsolatok intenzitására vonatkozóan az esetek 19%-ában a kapcsolat mindennapos, 18%-ában heti rendszerességű, 63%-ában ritka. E kérdés kapcsán egyáltalán nem szerepelt a soha kategória, kilencen a „nem tudja” válaszlehetőséget jelölték meg.

A kapcsolatok intenzitása mellett a kapcsolat jellegére is rákérdeztünk, e szerint 34%-ban szoros (pl. családtag, barát), 15%-ban laza, felületes (pl. ismerős) kapcsolatot jelöltek a megkérdezettek (4. ábra).

4. ábra. Az sajáttól eltérő nemzetiségekkel létesített kapcsolat jellege (összes válaszadó, %)

Forrás: A kérdőívek alapján saját szerk. 2009.

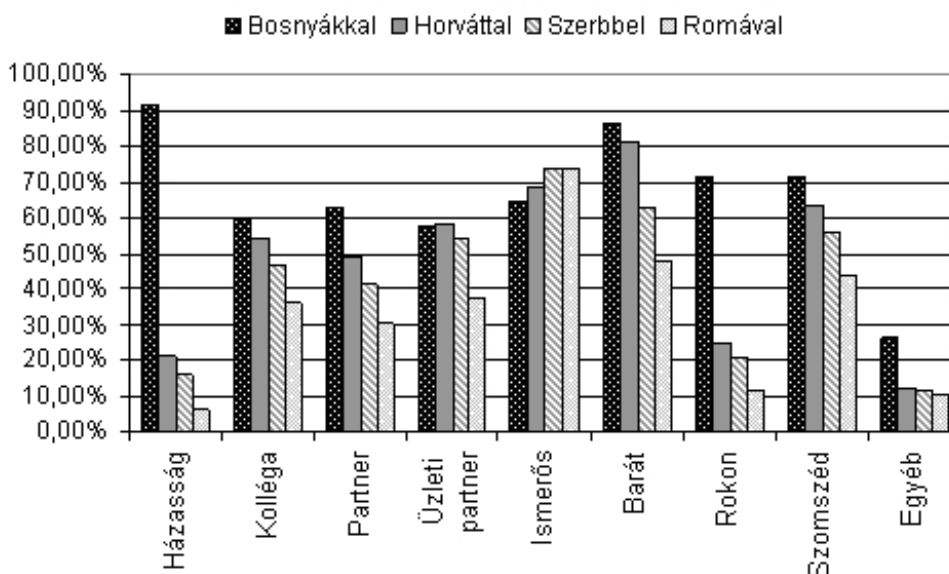
A „másikkal” kialakított kapcsolatok lazaságának okait tükrözi egy 22 éves tuzlai muzulmán bosnyák lány véleménye: „Úgy gondolom, hogy a legjobb a saját nemzetiséggel kapcsolatban lenni. Az azonos etnikumhoz tartozók könnyebben megértik egymást, könnyebben nevelik a gyerekeiket, akiknek személyes identitása miatt is jobb az etnikailag homogén család. A vallás és a mentalitás különbözősége csak akadályokat képez.” Az előző válaszadó meglátásaihoz illeszkedik egy 24 éves lju-bačei (Tuzla kanton) katolikus horvát adatközlő személyes élménye: „Vegyes házasságból származom, anyám pravoszláv, apám katolikus. A háború alatt kényszerből szerbnek, vagy horvátnak kellett vallanom magam, holott azelőtt „bosanka” voltam...” A vegyes házasságból származók identitásának kérdéséhez kötődik egy 20 éves tuzlai *katolikus bosnyák* lánnyal megtörtént eset is: „Tuzlaban, más boszniai városokhoz képest, nincsenek nagyobb konfliktusok a különböző etnikumok között. A személyes tapasztalataim jók, és remélem ez a továbbiakban is így marad. Csak egyetlen kellemetlen eset történt velem, amikor az egyetemen egy professzor azt mondta nekem, hogy sajnál azért, mert az apám muzulmán, anyám pedig katolikus, ugyanis ebben a családban nem fogom megtalálni az identitásomat!”

„A létesítene-e kapcsolatot az alább felsorolt nemzetiségekkel (bosnyák, horvát, szerb, roma)? Ha igen, milyen jellegű?” kérdésnél a válaszadók kiválaszthatták, hogy az említett etnikumokkal a jövőben milyen jellegű kapcsolatot tudnának elképzelni (házasság, kollegialitás, partner- és üzleti kapcsolat, ismeretség, barátság, rokonság, szomszédság, egyéb). 353 válaszadó (61%) mind a négy felsorolt nemzeti-

séggel szívesen létesít(ene) kapcsolatot, és csak ketten (0,3%) válaszolták azt, hogy egyikkel sem. 109-en (a válaszolók 19%-a) a négy nemzetiség közül csak hárommal létesítenének kapcsolatot. Ezek az adatközlők a szerbek és a romák előtt zárkóznának el.

Általánosságban megállapítható, hogy a válaszadók a sajátjuktól eltérő nemzetiségek kapcsán nagyobb arányban jelöltek laza kapcsolatot, mint pl. családit, vagy rokonit. Kevés bosnyák válaszadó házasodna más nemzetiségűvel, és pl. barátnak is inkább horvátot választana, mint szerbet (5. ábra). A horvát és a szerb nemzetiségű válaszadók többsége inkább egymás között házasodna, mintsem bosnyákkal, barátnak viszont előszeretettel választanak bosnyákot. A romákkal kapcsolatban leginkább az „ismerős”, „barát”, „szomszéd”, „üzleti partner” kategóriákat jelölték az adatközlők, míg házasságot csak átlag 18%-uk kötne velük.

5. ábra. A bosnyák válaszadók kapcsolatlétesítési szándéka más nemzetiségűekkel

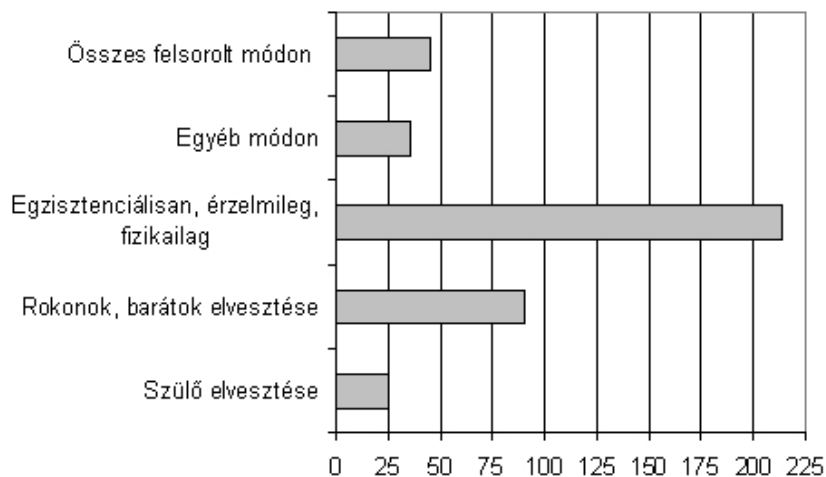

Forrás: A kérdőívek alapján saját szerk. 2009.

E kérdésnél a válaszadók nem igazolták előzetes elvárásainkat, miszerint a háború hatására a boszniai lakosok a saját etnikumba történő bezárkózás mellett döntenek. A kapcsolatot jelölők 82%-át érintette a háború valamilyen formában (emocionálisan, egzisztenciálisan, fizikailag, stb.), mégsem zárkózik el a más nemzetiségűektől (6. ábra). Az adatközlők 12%-ának életére nem volt befolyással a 14 évvel ezelőtti háború.

6. ábra. A háború befolyása a válaszadók életére (összes válaszadó/fő)

Forrás: A kérdőívek alapján saját szerk. 2009.

„Az 1992-1995-ös háború kapcsán változott-e a véleménye a környezetében élő nemzetiségekről, társadalmi csoportokról?” kérdésre összesen 320-an (55%) válaszoltak. A kérdésre adott válaszokat a következőképp kategorizáltuk: a szerbekkel/horvátokkal kapcsolatban negatív irányba, a szerbekkel/horvátokkal kapcsolatban pozitív irányba, általában negatív irányba, általában pozitív irányba, nincs véleménye, nincs kollektív bűnösség, személyes tulajdonságok alapján ítélt, nem volt kialakult véleménye a háború előtt, háború alatti azonos sors, tekintet nélkül a nemzetiségre. A válaszadók 38%-nak negatívan és mindössze 3%-nak pozitívan változott a véleménye a szerbekről. 22%-uknak általában negatív, 4%-uknak általában pozitív irányban változott a véleménye az emberekről. 6% szerint nem létezik kollektív bűnösség, 12% a személyes tulajdonságaik alapján ítéli meg az embereket, nem etnikai alapon. Az adatközlők mindössze 7%-a véli úgy, hogy a háború azonos mértékben sújtotta az embereket, tekintet nélkül a nemzetiségi hovatartozásra. Összességében a felmérésben résztvevők 60%-ának negatívan változott a véleménye a sajátjuktól eltérő etnikumok megítélése és azok háborúban betöltött szerepe kapcsán.

A következő válaszadók a szerbekkel kapcsolatos negatív véleményüknek adtak hangot:

- 22 éves zvoniki (Boszniai Szerb Köztársaság) születésű muzulmán bosnyák lány: „A háborúban elvesztettem a családom felét, és otthon nélkül maradtam. Nem mintha gyűlölném őket, de nagyon idegesít, amikor nyilvánosan magyarázkodnak, és azt mondják, hogy nem volt népirtás a bosnyákok körében. Meg hogy a FBiH-ban azt csinálnak, amit

akarnak, míg a RS-ban a bosnyákok nem tudnak elhelyezkedni, gyakorlatilag semmihez sincs joguk. Mindent elvettek tőlem, de a büszkeségemet és az önbecsülésemet nem. Maximum üdvözölni tudom őket, de semmi többet.”

- 21 éves brčko-i (Brčko-i Körzet) muzulmán bosnyák fiú: „Engem személyesen egyik másik felekezethez tartozó sem zavar semmilyen szempontból, mert BiH mindig is multietnikus és multikulturális ország volt, de mindazon szörnyűség után, ami a háború alatt történt, a szerbek megérdemlik, hogy a többiek lenézzék őket.”
- 19 éves srebrenicai (Boszniai Szerb Köztársaság) muzulmán bosnyák lány: „Srebrenicai vagyok – tudjuk, mi történt ott. Nem tudom magam partnerviszonyban elképzelni egy másik nemzetiségűvel. Amíg a háború előtt ez természetes volt, addig most nem. Amíg Srebrenicában vagyok, gyűlöletet érzek a szerbekkel kapcsolatban, Tuzlában viszont másképp (pozitívabban) tekintek rájuk.”
- 18 éves prnjavori (Tuzla kanton) muzulmán bosnyák fiú: „A boszniai pravoszlávok úgy élnek Bosznia-Hercegovinában, hogy magukat „szerbeknek” nevezik. Nem értem, hogy egy bosznia-hercegovinai állampolgár hogyan hívhatja magát „szerbnek”. Semmi kifogásom a pravoszláv vallású „bosanacokkal” kapcsolatban, de a szerbek ellen igen. Ha „szerbnek” érzi magát, akkor menjen Szerbiába!”
- 22 éves ismeretlen lakóhelyű muzulmán bosnyák lány: „A RS-ban élek, és teljesen megváltozott a véleményem a szerbekkel kapcsolatban. Még ezt a szót, hogy „szerb” sem szeretem látni/hallani, és csak a legrosszabbakat tudom róluk gondolni. Ha nem kellene, egy szót sem váltanék velük többet!”
- 21 éves Gornja Vukovija-i (Tuzla kanton) muzulmán bosnyák fiú: „Az ember, mint individuum ugyanolyan, mint a többiek. Egy azonos etnikumhoz tartozó egyének csoportja viszont fenségesebbnek, magasabb rendűnek tartja magát a többi nációhoz képest, ezért átgázol rajtuk. Konkrétan a szerbekről beszélek.”

A válaszadók egyötödének általában negatívan változott a véleménye a sajátjától eltérő etnikumokkal kapcsolatban. A korábban már idézett 21 éves tuzlai muzulmán bosnyák lány például eképp vélekedik: „Nem mondhatom, hogy egyáltalán nincs kontaktusom más nemzetiségűekkel, mert az egyetemen rákényszerülök a velük való együttlétre, de amikor módom van rá, szívesen elkerülöm őket. Nem támogatom őket semmiben, és zavar, hogy együtt kell velük élnem. Úgy vélem, hogy Bosznia a bosnyákoké!” Egy 19 éves Gornje Živinice-i (Tuzla kanton) katolikus horvát fiú azonban másképp gondolkodik arról, hogy BiH kinek a fennhatósága alá tartozik: „A nemzetiségek

közti viszony általában véve feszült. Például, amikor bemutatkozom, sokan ferde szemmel néznek rám, és még sosem volt más nemzetiségű barátom. Úgy vélem, hogy ennek nem a személyem az oka, hanem a nemzetiségem. Többen azt gondolják, hogy ez az ország csak egyetlen nép földje (a bosnyákoké), pedig nem, Bosznia mindannyiunk szülőhazája!”

A felmérésben résztvevő egyetemisták kétötödének nem, vagy pozitív irányban változott a véleménye a többi nemzetiségről.

- Egy 19 éves srebreniki (Tuzla kanton) muzulmán bosnyák lány: „Apukám elesett a háborúban. Rajta kívül négy nagynénim, a nagyapám, a nagyanyám, számos rokonom és szomszédom is meghalt. Saját szememmel láttam, miként gyilkolnak meg embereket. A végén még az otthonunkat is elvesztettük, anyukámmal és az öcsémmel nincstelenné váltunk. A hangulatomtól függ, milyen gyakran emlékszem az átélt háború borzalmas részleteire. Azonban optimista vagyok, és úgy gondolom, hogy a saját generációm tagjai, bármilyen nemzetiségűek is legyenek, nem felelősek azért, ami velem és másokkal történt. Mindenkinek meg kell adni az esélyt, hogy megmutathassa, milyen ember is valójában, és csak azután ítélni felőle. Értsd így: neked való társaság-e, vagy sem?”
- 18 éves tuzlai muzulmán bosnyák lány: „Ami a háborút illeti, mélyen megrendített, hogy azoknak az embereknek, akik évekig jó barátok, szomszédok, rokonok voltak egyszer csak állást kellett foglalniuk egyik, vagy másik oldal mellett, és végig kellett nézniük, hogy amit addig közösen értek el, hogyan semmisül meg. Amíg a háború tartott, sok minden nem voltam tisztában, túl kicsi voltam ahhoz, hogy a történéseket megértsem. Később különböző információkat kaptam a szerbektől és a horvátokról. Én azonban az embereket nem az etnikai hovatartozásuk alapján osztályozom, és nem gondolom azt, hogy valakivel csak azért ne kellene barátkoznom, mert szerb, vagy horvát nemzetiségű.”
- 21 éves brčko-i (Brčko-i Körzet) muzulmán bosnyák fiú: „Amíg gyerek voltam úgy gondoltam, hogy az összes szerb és horvát hibás a rokonaim haláláért, de tévedtem. Ma már tudom, hogy az emberek csak egy kis csoportja felelős az eseményekért, és ezt a felelőséget nem háríthatjuk egy egész népcsoportra, nincs kollektív bűnösség.”
- Egy 31 éves Banja Luka-i (Boszniai Szerb Köztársaság) *katolikus szerb* nő: „A férjem olyan horvát, akinek az anyja bosnyák, apja horvát. Azt hiszem ezzel kellőképp alátámasztottam, hogy nem értek egyet az etnikai gyűlölködéssel. A háborúban a családom fele kiköltözött az országból és megtapasztalhattam, ki ember, és ki nem. Gyűlölöm, hogy ártatlanul népem kollektív bűnösségének terhét kell viselnem. A háborúban két barátom meghalt, akkori szerelmi kapcsolatom pedig tönkrement. De túléltek, és mondhatom, hogy most rosszabb... Szerencsére úgy neveltek, hogy csak az embert lássam és ne

a nemzetiséget. A szüleim mindig azt mondták, hogy a háborúnak egyszer vége lesz, de bizonyos emberek szégyene örökké rajtunk fog maradni. Pedig én ugyanaz a személy maradtam, aki azelőtt is voltam.”

- 22 éves tuzlai muzulmán bosnyák lány: „Szűkebb környezetemben semmi sem változott. Olyan városban élek, ahol a különböző etnikumok mindig is félelem nélkül élhettek. Véleményem a többi nemzetiségről nem változott meg, mert nem volna helyes általánosítani bizonyos egyének beteges víziói és tettei miatt, hiszen az egész lakosság szenvedett a háború alatt, függetlenül az etnikumtól. Mindenhol vannak olyan emberek, akik élvezik, ha másoknak rosszat tesznek, de nem szeretnék ezen gondolkodva, ettől félve élni.”

A Tuzla város etnikai viszonyaira vonatkozó kérdésre („Az alábbi skálán 1-től 10-ig terjedő skálán kérem karikázással értékelje a Tuzlában élő nemzetiségek egymáshoz való viszonyát!”) az alábbi eredményt kaptuk: az 1-től 10-ig terjedő skálán a válaszadók 17%-a 1 és 4 között, 29%-a 5 és 6 között, 46%-a 7 és 10 között értékelte a város etnikai viszonyait. A válaszadók háromnegyede tehát közepesnek, illetve attól jobbnak ítélte a tuzlai etnikumok együttélését. A lakóhely szerint a tuzlai válaszadók átlagban 6,58-as, az egyéb városból származók 5,86-os, a faluról származók 6,29-es értéket jelöltek. Egy 20 éves turijai (Tuzla kanton) muzulmán bosnyák lány szerint: „Tuzla azon ritka kivételek közé tartozik, ahol az etnikai viszonyok irigylésre méltók. Ritkán találni Boszniában olyan várost, ahol a két felekezet (katolikus és pravoszláv) temploma és a dzsámi 100 méteres távolságban áll egymástól. Itt szabadon bevallhatjuk, hogy muzulmánok, katolikusok, vagy pravoszlávok vagyunk, nincs konfliktus, a harang és az imám együtt szólalnak meg. Természetesen a viszonyok lehetnének még ettől is jobbak, de szeretném, ha országsgzerte mindenhol ilyen lenne a helyzet, mint Tuzlában.” Az ímént idézett 31 éves Banja Luka-i (Boszniai Szerb Köztársaság) *katolikus szerb* nő következőképp vélekedik a tuzlai etnikai viszonyokról: „Tuzlában csodálatos emberek laknak, engem itt mindenki elfogad, holott a kisebbséghez tartozom. Vannak barátaim, van munkám. A tuzlai etnikai viszonyokat nyolcasra értékelem, azért, mert ugyan a legtöbb ember 10-est érdemelne, de van egy kisebb csoport, amely – valószínűleg a háború miatt – megváltoztatta a viselkedését a többi nemzetiséggel szemben. A Banja Luka-ra például, ahonnan származom, 4-est adnék. Nekünk nem etnikai, hanem gazdasági problémáink vannak. Azt gondolom, hogy mind fenyegetettek vagyunk, mint emberek, nők, gyermekek, nyugdíjasok, és nem mint etnikumok.” Egy 19 éves orašjei (Posavski kanton) katolikus horvát lány válasza is egybecseng az előző adatközlő véleményével: „Szerintem butaság háborúzni, mert amennyire különbözőek vagyunk, annyira hasonlóak is – feleslegesen halt meg annyi ember! Orašje-ből jöttem Tuzlába tanulni, és nem gondoltam volna, hogy itt az etnikai viszonyok ennyire jók. Mivel horvát vagyok, kifejezettem féltem attól, hogy a többiek (értsd így: a muzulmánok) miékként fognak reagálni velem kapcsolatban, hiszen itt ők vannak többségben, illetve, hogy én hogyan

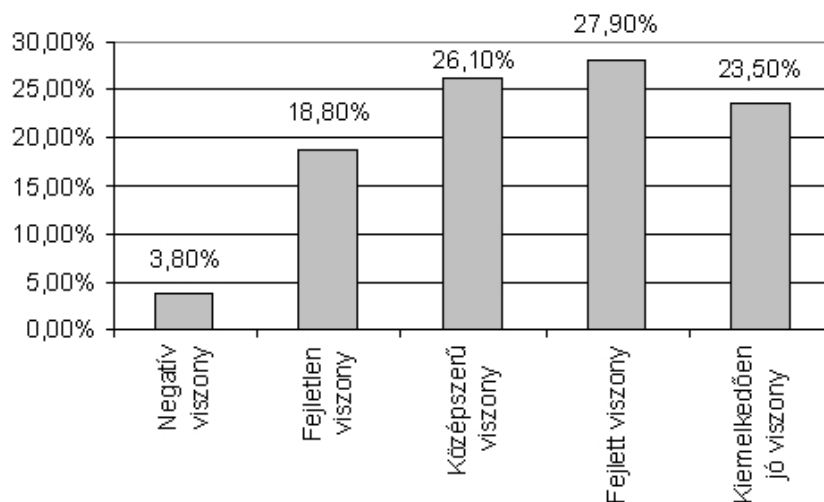
tudok majd alkalmazkodni hozzájuk. A kezdetektől fogva minden olyan tökéletes volt, hogy félve vártam mikor fog valami kellemetlenség bekövetkezni. Ez azonban a mai napig nem történt meg, és nagyon örülök, hogy ez itt így van. Minden szuper, a muzulmánokkal és a szerbekkel is tudok barátkozni!”

Nem minden adatközlő van azonban megelégedve a Tuzlában uralkodó etnikai viszonyokkal. Egy 19 éves tuzlai muzulmán bosnyák fiú eszerint válaszolt a feltett kérdésre: „A háború sok mindent megváltoztatott, így többek között az én véleményemet is a többiekkel kapcsolatosan. Azt a népcsoportot, amely népirtást követett el az enyéim kárára, és amire oly büszke, soha nem leszek képes elfogadni, ugyanúgy, mint azokat, akik fel akarják osztani az államunkat. Ha annyira szeretik a szomszédjainkat, költözzenek hozzájuk, nekünk nem kellene. Ami a tuzlai viszonyokat illeti, habár folyton arról beszélnek, hogy Tuzla egy példaértékű multietnikus közösség, nyílt titok, hogy az embereket etnikai hovatartozásuk alapján különböztetik meg egymástól. A háború emlékei még frissek, az emberek félnek a valódi megbékéléstől. Erre az esély ugyan most még kevés, mégis optimistának kell lennünk.” Egy 18 éves čubrići (Tuzla kanton) muzulmán bosnyák lány szerint: „Jelentős az elkülönülés, mindenki a saját érdekeit nézni, az emberek többé nem olyan segítőkészek. A fiatalok a véleményüket a szülőktől öröklik/veszik át. Én személy szerint arra törekszem, hogy mindenkinek segítsék, függetlenül a nemzetiségtől, mert számomra az egyenjogúság nagyon fontos.” Egy 21 éves tuzlai katolikus horvát lány ekképpen vélekedik: „Ötöst adtam a tuzlai etnikai viszonyokra azért, mert ebben az országban nem létezik egyenjogúság. Aki ezt mondja, hazudik.”

A szöveges indoklásokból kiderül, hogy az adatközlők 24%-a szerint a területen kiemelkedően jók a nemzetiségi viszonyok, és Tuzlát egy példaértékű városnak tartja Bosznia-Hercegovinán belül. A válaszadók 4%-a rossznak, 19%-a fejletlennek tartja a helyi etnikai viszonyokat. A megkérdezettek több mint fele tehát (52%) kifejezetten jónak ítéli a város etnikai viszonyait (7. ábra). Erre a kérdésre az összes adatközlő válaszolt.

Több válaszadó is megerősítette előzetes hipotézisünket, mely szerint a fiatalok könnyebben felül tudnak kerekedni az idősebb generációkat megosztó konfliktusokon, és képesek más szemzőgből is a társadalmi-etnikai problémák felé közelíteni. Egy 21 éves lukavaci (Tuzla kanton) muzulmán bosnyák lány véleménye szerint: „Senki sem képes közömbös maradni azokkal szemben, akik neki rosszat és szerencsétlenséget okoznak. Mi sem tudtunk a szerbekkel, mint fő elkövetőkkel szemben, így természetesen gyűlölet uralkodott velük kapcsolatban. Nagy azon családoknak a száma, akik elvesztettek valakit a háború során. Például az ismeretségi körömben volt olyan nagycsalád, amelynek csupán egyetlen tagja maradt életben... A tömegsírok száma egyre szaporodik, de sokakat még meg sem találtak, nem azonosítottak. Mindezek a tények nem hagyják elfelejteni a szörnyű bűntetteket. Azonban megjelent egy új generáció, az idő gyógyulást hozott. A fiatalok már könnyebben fogják fel a történeteket, és nem is képesek mély gyűlöletre. A saját generációm tagjait pél-

7. ábra. Tuzla etnikai viszonyainak válaszadók általi értékelése

Forrás: A kérdőívek alapján saját szerk. 2009.

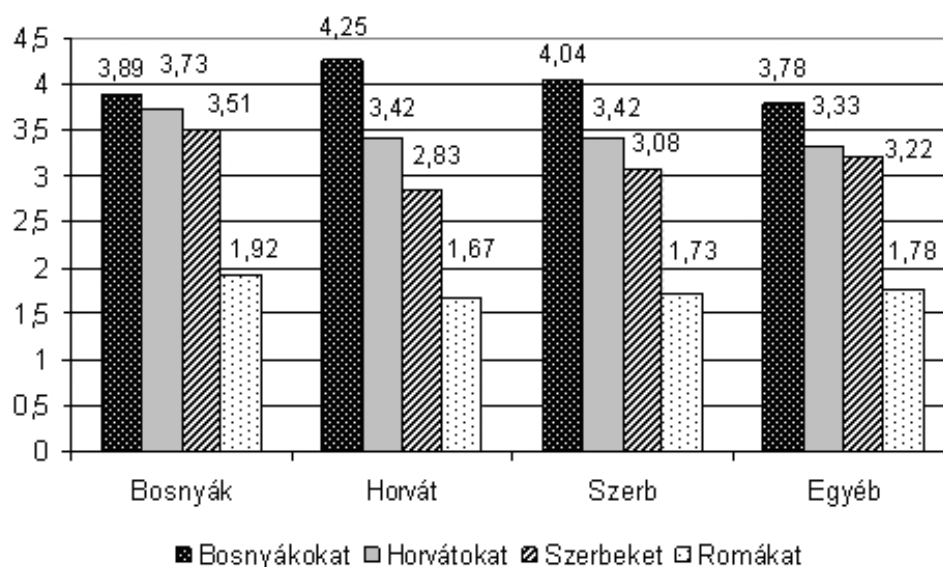
dául nem okolhatom a háború miatt, mert abban az időben mindannyian gyermekek voltunk. Továbbra is együtt kell élnünk, és ha életükben nem is fognak a bűnösök törvény előtt felelni a tetteikért, az Isten mindenképpen meg fogja őket büntetni. A nemzetiségek közti viszony már soha nem lesz olyan, mint azelőtt, de úgy vélem, minden a jobbulás felé halad.” Egy szintén lukavaci (Tuzla kanton) 18 éves muzulmán bosnyák lány – aki édesapját is elvesztette a háborúban – így gondolkodik: „A lakosság nagyobbik részét nem érdekli az etnikai hovatartozás, de mindig találni olyan embereket, akiket igen. Más részről az idősebb, a háborút meg- és átélő generáció ellenszenvvel viszonyul a szerbekhez és a horvátokhoz. A barátkozás, együttműködés még rendben van, de szó sem lehet házasságkötésről egy „csetnikkel”, vagy „usztasával”. Amíg a szüleink, nagyszüleink így gondolkodnak, semmit sem fogunk elérni. A fiatalok szeretik egymást, barátkoznak egymással. Minket nem érdekel az etnikai hovatartozás. Szerintem az idősebbek azok, akik nem viselkednek etikusan.”

A következő kérdések az általános emberi jogok állapotát és a különböző nemzetiségek számára biztosított oktatási lehetőségeket mérik fel a kantonban.

„Az alábbi 1-től 5-ig terjedő skálán karikázással kérem értékelje a Tuzlában és a kantonban élő nemzetiségek számára biztosított általános jogok mértékét!” kérdésnél a válaszadók egyértelműen a roma populáció helyzetét ítélték a legrosszabbnak, átlag 1,77-es értéket jelölve, a bosnyákokét a legjobbnak átlag 3,99-es értékkel (8. ábra). A két szélső érték között több mint két jegy (2,22) különbség van! A tuzlai horvátok (3,47) helyzetét a szerbekénél (3,16) jobbnak ítélték az adatközlők. Érdekes, hogy a bosnyákok közel azonos mértékben ítélték jónak (kielégítőnek) saját maguk, illetve a horvátok és a

szerbek helyzetét – az adott jegyek átlagában minimális az eltérés. Jól látható az is, hogy a horvátok és szerbek jobbnak tartják a bosnyákok helyzetét a bosnyákok önmagukra adott osztályzatánál. A szerbek (0,96) és a horvátok (0,83) saját maguknak átlag majdnem egy egész jeggyel adtak kevesebbet mint a bosnyákoknak. A szerbek a horvátok helyzetét jobbnak ítélik a sajátjuktól, amivel a horvátok válasza is összecseng, hiszen ők több mint fél jeggyel (0,59) vélik rosszabbnak a szerbek helyzetét a sajátjukétól.

8. ábra. A Tuzla kantonban élő nemzetiségek számára biztosított általános jogok mértékének megítélése (összes válaszadó)

Forrás: A kérdőívek alapján saját szerk. 2009.

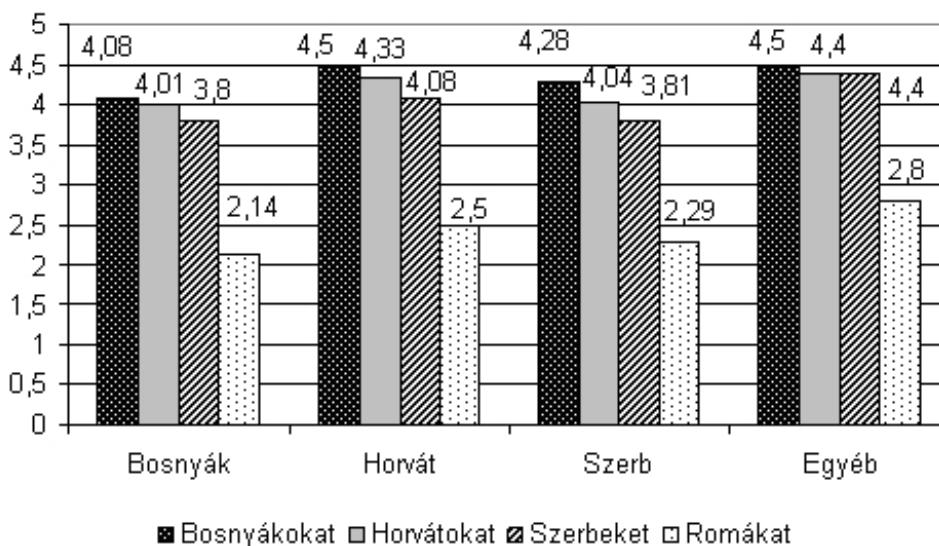
Az adatközlőkkel folytatott beszélgetésekből kiderült, hogy a bosnyákok önnön helyzetüket tartják a legkritikusabbnak az országban. A három etnikum között zajló állandó politikai játszmák lelassítják/gátolják az ország társadalmi-gazdasági fejlődését, európai uniós integrációját. Muzulmán vallásuk miatt a bosnyákok úgy vélik, nemkívánatos személyek Európában. E meggyőződésüket csak fokozza a lakosság szabad mozgásának korlátozása, melyet a boszniai horvátok és szerbek a kettős állampolgárság intézményével könnyedén áthidalhatnak. A fentiek, valamint a bosznia-hercegovinai állampolgárok számára tervezett vízumkönnyítés elhúzódó kérdése miatt a bosnyákok – az egyik adatközlő megfogalmazásával élve – saját államuk foglyának érzik magukat.

A társadalmi felemelkedés és a szociális kirekesztődés megelőzésének egyik leghatásosabb eszköze Bosznia-Hercegovinában a minél magasabb iskolai végzettség elérése. A jelentős iskolai lemorzsolódás miatt a tanult embereket nagy megbecsülés övezi. 2007-ben a 16 – 18 év közötti korosztály 73%-a vett részt a középiskolai képzésben. A beiratkozottak közel fele a tanulmányok befejezése előtt abbahagyja az iskolát, a tanulmányok esetleges későbbi folytatásának lehetősége nélkül. A rurális településekről származó tanulóknak a közlekedés hiánya, a szülők rossz szociális helyzete miatt kevesebb esélyük van a középiskolai képzésre. Mindez független az etnikai hovatartozástól. A felsőfokú tanulmányok folytatásának legnagyobb akadálya a szegénység. A bosznia-hercegovinai egyetemistáknak kevés lehetőségük van a tanulás mellett dolgozni, így csak azok tudnak az egyetemi/főiskolai képzésben részt venni, akiknek a szülei rendelkeznek annyi anyagi forrással, hogy a tanulmányok ideje alatt eltartsák őket. A felsőoktatási folyamatból történő etnikai-szociális kirekesztődésre jó példa, hogy 2007-ben a Tuzlai Tudományegyetem 15 000 beiratkozott hallgatója közül mindössze kettő volt roma származású.

A fenti tények tudatában tartottuk fontosnak megvizsgálni a Tuzla kantonban élő nemzetiségek számára biztosított oktatási lehetőségek kérdését is. „*Az alábbi 1-től 5-ig terjedő skálán karikázással kérem értékelje a Tuzlában és a kantonban élő nemzetiségek számára biztosított oktatási lehetőségeket!*” kérdésnél a válaszadók ismét a roma populáció helyzetét ítélték a legrosszabbnak, átlag 2,43-as értéket jelezve, a bosnyákokét a legjobbnak átlag 4,34-es értékkel (9. ábra). A két szélső érték között közel két jegy (1,91) különbség van. Az adatközlők többsége a bosnyákok, horvátok, szerbek helyzetét közel ugyanolyan jónak ítéli meg. A tuzlai horvátok (4,19) helyzetét a szerbekénél (4,02) jobbnak ítélték az adatközlők, bár az adott jegyek közti különbség elenyésző. A bosnyákok ebben az esetben is közel azonos mértékben ítélték jónak önmagukat, illetve a horvátok és a szerbek helyzetét – az adott jegyek átlagában minimális az eltérés (0,28). A horvátok és szerbek itt is jobbnak tartják a bosnyákok helyzetét annál, ahogyan a bosnyákok önmagukat osztályozták, a horvátok átlag fél jeggyel adtak többet a bosnyákoknak. A szerbek csaknem egy egész jeggyel (0,74), míg a horvátok minimális értékkel (0,17) adtak kevesebbet saját maguknak mint a bosnyákoknak. A szerbek a horvátok helyzetét jobbnak ítélik a sajátjuktól, amihez a horvátok válasza is hasonló, bár ők nem látják a két etnikum helyzete között akkora különbséget, mint a szerbek.

9. ábra. A Tuzla kantonban élő nemzetiségek számára biztosított általánosoktatási lehetőségek megítélése (összes válaszadó)

Forrás: A kérdőívek alapján saját szerk. 2009.

Láthatjuk, hogy habár Tuzla kanton általános iskoláiban a többségi (bosnyák) tanterv szerint tanulnak a horvát, szerb, és egyéb nemzetiségű gyerekek, a nem bosnyák válaszadók mégsem ítélték rosszabbnak saját helyzetüket az oktatás terén a bosnyákokétól. A horvátok a ferences rendi gimnázium működésével viszont jobb helyzetben vannak a szerbektől, akiknek nincs külön oktatási intézménye a kantonban.

4. ÖSSZEGRÉS

A bosznia-hercegovinai társadalom háború utáni sikeres újjáépítésének egyik előfeltétele az addig konfliktusban álló népcsoportok megbékélése, és általában az emberek közötti bizalom helyreállítása. A különböző etnikumokról való gondolkodás meghatározza a hozzájuk való viszonyulást. A „másikról”, „másmilyenről” alkotott képet Bosznia-Hercegovinában a személyes tapasztalatok mellett a média és a fennálló közoktatási rendszer is nagymértékben befolyásolja. A társadalmi nyomás hatására formálódó szubjektív értékrendszer kihat az egyén közvetlen környezetében alakuló szoci-

ális kapcsolatokra, így a különböző etnikumok, és felekezetek közötti dialógusra is. A demokratikus fejlődés előrehaladtával a 2000-res években kedvezőbb társadalmi feltételek teremtődtek az országban a többiekétől eltérő etnikai, vallási, politikai orientáció kifejezésére, a háború következtében azonban – érthető módon – nőtt a távolságtartás a sajáttól eltérő etnikai és vallási csoportokhoz tartozó személyekkel szemben.

Általánosan elfogadott vélekedés, hogy a háborús konfliktuson való teljes felemelkedést csak egy generációváltás biztosíthatja az országban. Ebből a szempontból viszont nem lényegtelen, hogy a jelenlegi boszniai ifjúság miként vélekedik az egyes nemzetiségek, társadalmi csoportok háború során betöltött szerepéről, békeidőben zajló egymás mellett éléséről.

Tanulmányunkban a boszniai társadalom egy kisebb szegmensében vizsgáltuk a háború utáni etnikai együttélés jellemzőit. A Tuzlai Tudományegyetemen végzett kérdőíves felmérés eredményei azt igazolják, hogy a helyi, etnikailag kevert közösség több évszázadon keresztül tartó tradicionális együttélését még egy olyan kegyetlen és véres háború sem tudta teljesen megingatni, mint amely 1992–1995 között zajlott Bosznia-Hercegovinában. A megkérdezettek zöme a háborús történések ellenére sem zárkózik el a sajátjától eltérő nemzetiségekkel kialakítandó kapcsolatok elől. Tény azonban, hogy többségük a saját etnikumával mindig elfogadóbb, mint a többiekkel szemben, illetve az összes nem roma nemzetiségű adatközlő a romákkal szemben inkább elutasító, mint elfogadó. A kantonban számbeli fölényben lévő bosnyákok a horvátokkal szemben elfogadóbbak, a szerbek és a romák kapcsán viszont nagymértékben elutasítók. A horvátok bosnyákokról alkotott véleménye egyszerre pozitív és semleges, negatívan senki sem nyilatkozott róluk. A szerbekkel kapcsolatban vegyesebb érzelmek uralkodnak körükben, míg a romák kapcsán a horvátok is inkább elutasítók, mint elfogadók. A szerb válaszadók bosnyákokról alkotott véleménye inkább semleges, mint pozitív. Érdekes, hogy a horvátokhoz hasonlóan egyetlen szerb válaszadó sem nyilatkozott a bosnyákokról negatívan. A horvátokkal kapcsolatban is a semleges attitűd a legmeghatározóbb körükben. A romák kapcsán ők is elutasítók, pozitív véleményt egyetlen szerb adatközlő sem fogalmazott meg velük kapcsolatban. A másokkal ápoltságuk intenzitására vonatkozóan az adatközlők főként a „ritka” válaszlehetőséget jelölték, emellett a sajátjuktól eltérő nemzetiségek kapcsán nagyobb arányban jelölték laza kapcsolatot, mint pl. családít, vagy rokonit. A felmérésben résztvevők kétharmadának általánosságban negatívan változott a véleménye a sajátjuktól eltérő etnikumokkal kapcsolatban, háromnegyedük viszont közepesnek, illetve attól jobbnak ítélte a közvetlen környezetében, Tuzlában élő nemzetiségek közötti viszonyt.

Összességében: a sokszor negatívan változó vélemények ellenére a Tuzla kantonban fellelhető népcsoportok együttélését BiH más országrészeihez képest jobbnak, konfliktus-mentesebbnek tekinthetjük.

5. IRODALOM

- ĐOZIĆ, A. 2003: *Prinudne migracije i problema razvoja regije Sjevernoistočne Bosne*. In: NURKOVIĆ, R. (szerk.): *Regionalno razvojna problematika BiH i susjednih zemalja u procesu približavanja Evropskoj Uniji*. Zbornik Radova, UNTZ PMF Odsjek za geografiju, Tuzla, pp. 259-272.
- HASKOVIĆ, R. 2000 (szerk.): *Tuzlanski Kanton – Tuzla Canton*. Bosnia Ars, Tuzla, 160. p.
- IVANOVIĆ, N. J. 2005: *Obespravljani Hrvati i Srbi*. – Front Slobode, 2005. június 10. p. 5.
- KAHOVIĆ, S. 2007: *Ostaje li Tuzla multietnički grad?* – <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,2652262,00.html> (letöltés ideje: 2010. február 2.)
- KOLUTÁCZ A. 2008: *A demográfiai helyzet alakulása Tuzla kantonban az 1992-1995-ös boszniai háború után*. – Mediterrán és Balkán Fórum II./1. pp. 10-17.
- KUKIĆ, S. 2003: *Odnos građana i države*. <http://www.forumtz.com/bos/download/rezultati%20istrazivanja.doc> (letöltés ideje: 2009. november 28.)
- M. CSÁSZÁR Zs. 2009: *A Nyugat-Balkán oktatási rendszerei*. In: PAP N. – KOBOLKA I. (szerk.): *Nyugat-Balkán*. Budapest, MK KBH, pp. 191-211.
- M. CSÁSZÁR Zs. – HASANOVIĆ-KOLUTÁCZ A. 2009: *A Balkán egyes országainak etnikai sajátosságai az oktatás tükrében*. In: AUBERT A. – TÓTH J. (szerk.): *A Kárpát-medence etnikumai*. – Publikon Kiadó – PTE FDI, Pécs, pp. 109-125.
- PERIĆ, B. 2003: *Bosanski manjinski sindom*. <http://www.aimpress.ch/dyn/dos/archive/data/2003/30424-doss-01-02.htm> (letöltés ideje: 2008. november 11.)
- REMÉNYI P. 2009: *Etnikai homogenizáció a volt Jugoszláviában*. – Balkán Füzetek Különszám I. PTE-TTK FI KMBTK, Pécs, pp. 122-129.
- RADAŠ, N. 2002: *Ljudi su odlučili da se vrate*. – Povratak. Magazin za izbjeglice i raseljena lica. 1-2. (március), Prelom Media Centrum, Banja Luka, pp. 6-8.
- *Izpleštaj nevladinih organizacija o implementaciji mjera u okviru Srednjoročne razvojne strategije BiH iz oblasti socijalne zaštite, obrazovanja, okoliša*. Inicijativa i civilna akcija, Catholic Relief Services U.S.C.C., Global Rights, Sarajevo, 2007. 48. p. http://www.icva-bh.org/bos/publicationswin.wbsp?WBF_ID=79 (letöltés ideje: 2009. november 28.)

- *Izvjestaj o evidentiranim potencijalnim korisnicima pomoći za obnovu i povratak u BiH.* Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, Sarajevo, 2005. 160. p.
- *Izvjestaj o humanom razvoju Bosne i Hercegovine.* United Nations Development Programme, Sarajevo, 2003. 140. p. <http://www.undp.ba/index.aspx?PID=31> (letöltés ideje: 2009. november 28.)
- *Izvjestaj o radu Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta za 2008. godinu.* Vlada Tuzlanskog kantona, Ministarstvo za obrazovanje, nauku, kulturu i sport, Tuzla, 2009. 31. p. http://www.vladatk.kim.ba/Ministarstva/MONKS/Programi_izvjestaji/IZVJESTAJ_2008.pdf (letöltés ideje: 2009. november 26.)
- *Tuzlanski kanton prvi stao u zaštitu nacionalnih manjina.* – http://www.rtvslon.ba/index.php?option=com_content&task=view&id=12917&Itemid=51 (letöltés ideje: 2009. december 7.)
- *U Tuzlanskom kantonu 17 000 izbjeglih podrinjaca.* – http://www.rtvslon.ba/index.php?option=com_content&task=view&id=11124&Itemid=51 (letöltés ideje: 2009. december 7.)

Egyéb internetes források:

www.aimpress.ch

www.dw-world.de

www.forumtz.com

www.icva-bh.org

www.oscebih.org

www.rtvslon.ba

www.soros.org.ba

www.undp.ba

www.vladatk.kim.ba